

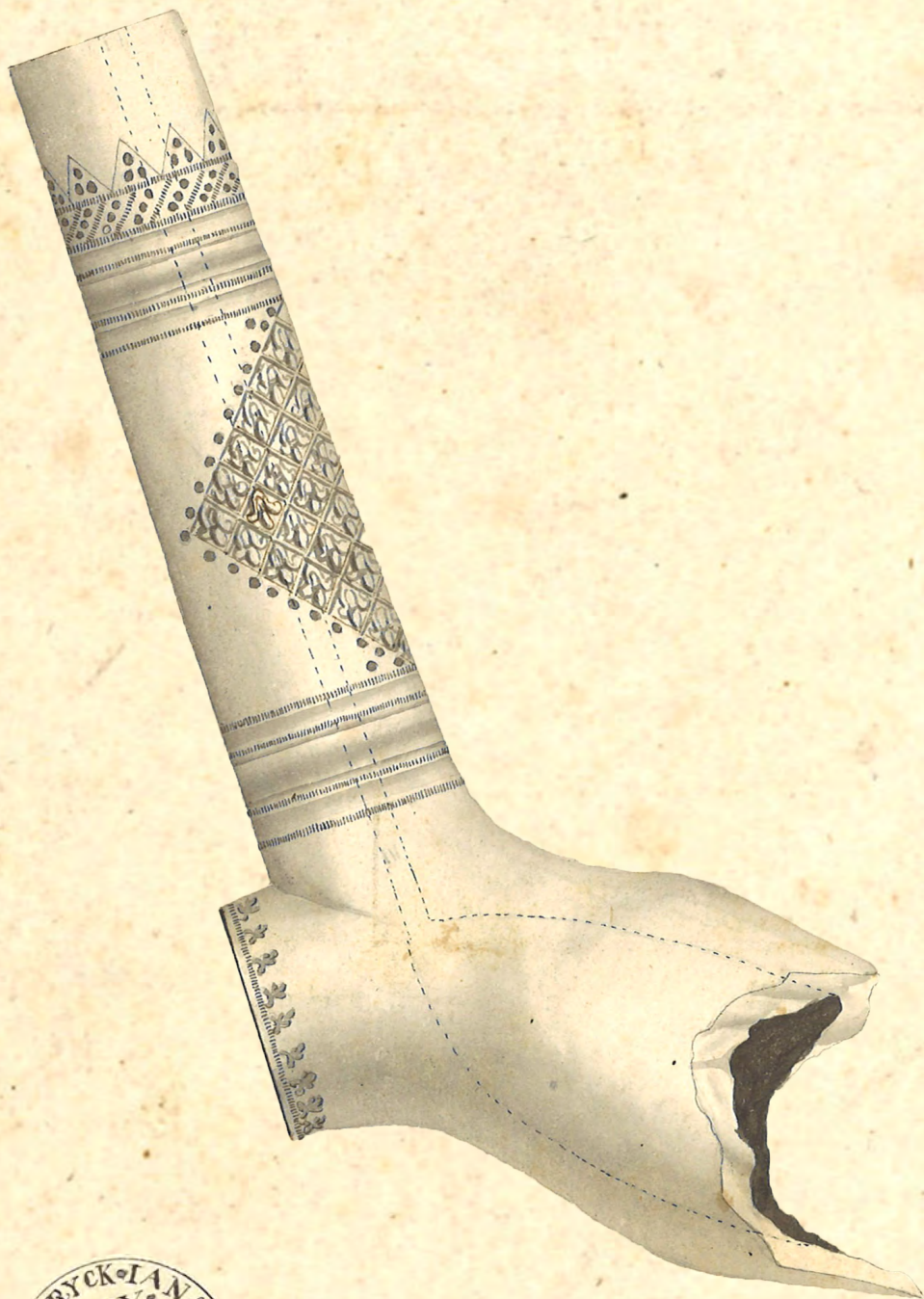
PKN

Stichting voor
onderzoek
historische
tabakspijpen

Jaarboek 2019

Redactie:
Bert van der Lingen
Ewout Korpershoek

*Aftekening naar de natuurlijke grootte van eenen
Heenen-pijp, gevonden op den 16 Augustus 1821 in de
Alkmaarder Vaart of Regende Perceel van de Grootte
Kanaalwerken, op de diepte van 13 voet onder A.*

JAARBOEK 2019

PKN

Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen

Jaarboek 2019

Redactie: Bert van der Lingen en Ewout Korpershoek

Uitgave: Stichting PKN, Leiden
www.tabakspijp.nl
info@tabakspijp.nl

Redactie: Bert van der Lingen
English summaries: Bert van der Lingen en Kath Adams (correcties)
Lay-out: Ewout Korpershoek

Druk: DPN Weurt

Voorzijde omslag: Tekening van de presentatiepijp gevonden in de Alkmaarder Vaart in 1821.
Collectie Museum Gouda, inv.nr. 52.167.

Achterzijde omslag: Pijp met een omgekeerd afgebeelde man met baard in een lange jas. Collectie Ruud Stam, foto Bert van der Lingen.

ISBN: 978-90-830114-0-0

© PKN. Overname van artikelen of illustraties is alleen toegestaan na schriftelijke toestemming van de redactie. Auteurs zijn verantwoordelijk voor hun bijdragen.

Inhoud

Voorwoord	7
Van Alkmaarder Vaart naar Rijksmuseum. Een presentatiepijp uit 1661 opnieuw boven water Bert van der Lingen	9
Een vroeg zeventiende eeuwse presentatiepijp met gestempelde bloemmotieven Bert van der Lingen	19
Een pijpje roken in het mooiste kamp ter wereld. De klei pijpen van Camp d'Utrecht, Austerlitz (gemeente Zeist), 1804-1808 Jos Bazelmans en Michiel Purmer	23
Twee vondstgroepen van klei pijpen uit Middelburg Bert van der Lingen	37
Een maçonnieke sigarenpijp uit de 18e eeuw Bert van der Lingen en Ruud Stam	49
Een bijzondere groep pijpen. Meer vragen dan antwoorden Ruud Stam	55
Les Fleurs animees, een pijp met een verhaal Arthur van Esveld	61
Franse klei pijpen met vonkenvangers en deksels Arthur van Esveld	67
Klei pijpen van Jacobs Arijsz. Danens en het Tabakscollege van koning Frederik Willem I van Pruisen in kasteel Königs Wusterhausen Bert van der Lingen	77
Frederik de Grote (Frederik II) van Pruisen, zijn invoerbepalingen op Hollandse pijpen en een bijzondere pijp met een portret Ruud Stam	87
Bordollo pijpen met spreuken en verwijzingen voor de Nederlandse markt Jan van Oostveen en Ruud Stam	93
Weckmänner Ruud Stam	101
Tweede aanvulling op 'Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw' Ruud Stam	119
De gildekist van het Goudse pijpenmakersgilde Bert van der Lingen	125
Botters en afwerksetjes van tremsters Bert van der Lingen	131
Een uit vroom hout gesneden tabakspot Ruud Stam	141
English summaries	145

Voorwoord

Dank zij de inzet van enthousiaste vrijwilligers, donateurs en auteurs kan ook dit jaar weer een fraai full colour jaarboek verschijnen met bijzondere en opvallende Nederlandse bodemvondsten. Speciale dank gaat ook uit naar diverse privé personen en musea die materiaal beschikbaar hebben gesteld voor onderzoek en publicatie. Naast bodemvondsten hebben we dit jaar ook weer diverse artikelen over de pijpenindustrie in de ons omringende landen en historische voorwerpen die te maken hebben met de fabricage en het gebruik van pijp en tabak.

Het jaarboek begint met vondsten uit Nederlandse bodem, waaronder een tweetal **bijzondere presentatiepijpen**. De eerste komt uit de vroege 17e eeuw en de tweede is een uniek exemplaar uit 1661, die teruggevonden is in het Rijksmuseum en nu gepresenteerd wordt met een 19e eeuwse tekening van deze pijp. Verder worden de **kleipijpen van het militaire Camp d'Utrecht (Austerlitz)** besproken en vergeleken met het eerder in ons jaarboek verschenen materiaal van het Kamp bij Oirschot. Twee oude vondstgroepen van **kleipijpen uit Middelburg** geven enig inzicht in de daar gebruikte kleipijpen en hun herkomst.

Complete kleipijpen komen eveneens aan bod, waaronder een **unieke sigarenpijp** uit de tweede helft van de 18e eeuw met symbolen van de vrijmetselarij en een groep **bijzondere kleipijpen** met een mogelijk Franse, Belgische of Nederlandse afkomst. Ook uit Frankrijk komt de fraai versierde **Gambierpijp 'Les Fleurs animées'** en een groep **kleipijpen met vonkenvangers en deksels**.

In Duitsland zijn bij kasteel Königs Wusterhausen van **koning Frederik Willem I van Pruisen**, 18e eeuwse pijpen van **Jacob Arijsz. Danens** uit Gouda gevonden. Ook het bekende **Tabakscollege** van de koning komt in dit artikel aan bod. Zijn zoon **Frederik II van Pruisen** had grote invloed op de export van Goudse pijpen. Door **invoerbepalingen op Hollandse pijpen** steunde en beschermde hij de eigen pijpenfabrieken.

Aan het eind van de 19e eeuw worden in Duitsland bij **Bordollo** gietpijpen **met spreuken** voor de Nederlandse markt gemaakt en mogelijk verschijnen in Duitsland dan ook de **Weckmänner**, koeken met kleipijpen die tussen Sint Maarten en Sint Nicolaas worden verkocht.

Voor het eerst wordt ook de fraai beschilderde **kist van het Goudse pijpenmakersgilde** in Museum Gouda in detail getoond en verder wordt nog een bijzondere collectie bidders en **afwerksetjes van tremsters** uit de Goedewaagen fabriek afgebeeld en besproken. Als laatste komen tabacologische voorwerpen aan bod in een tweede aanvulling op **miniatuur pijpenrekjes** uit de 20e eeuw en een bijdrage over een **tabakspot** gemaakt van het hout van een afgebroken preekstoel uit de 17e eeuw.

Wij wensen u veel lees- en kijkplezier in het Jaarboek 2019 van de PKN, 'Stichting voor onderzoek historische tabakspijpen'.

Bert van der Lingen

Franse kleipijpen met vonkenvangers en deksels

Arthur van Esveld

Door de eeuwen heen zijn pijpen van een deksel voorzien. De functie hiervan was vooral om te voorkomen dat gloeiende tabaksdeeltjes tijdens het roken uit de kop vielen. Dit was uiteraard ongewenst omdat door de gloeiende deeltjes brand veroorzaakt kon worden maar ook schade kon worden toegebracht aan bijvoorbeeld kleding. Door bodemvondsten weten we dat al in de 17e eeuw deksels werden gebruikt. De pijpenkop werd feitelijk met een eenvoudig dopje met gaatjes afgedekt. Deze vroege deksels, met een omgeslagen en ingeknipte rand (afb. 1), werden met de pijpensteel verbonden door een kettinkje met een oogje dat om de steel geschoven werd. De meest voorkomende vonkenvangers zijn gemaakt van gevlochten koper- of ijzerdraad die onder meer in gevangenissen vervaardigd werden. Ze kwamen in verschillende vormen voor, van een halve bol, cilindrisch tot de vorm van een hoge muts (afb. 2). De vonkenvangers die tot rond 1900 gemaakt werden zijn

Afb. 1. Bodemvondst Vlaanderen. Bron: Website Metaaldetectie Vlaanderen.²

vooral cilindrisch van vorm en machinaal vervaardigd. In Nederland komen tevens luxeproducten voor waarbij opengewerkte zilveren deksels gemaakt werden door zilversmeden.¹

In andere Europese landen zien we op porseleinen en meerschuilmen pijpen ook regelmatig de toepassing van fraaie zilveren deksels (afb. 3). Hierbij is de deksel niet alleen functioneel maar vormde daarbij veelal een onderdeel van het ontwerp van de pijp en een fraaie bekroning van dit luxe rookgerei. Een meer komische manier om een deksel op een pijp aan te brengen zien we bij porseleinen pijpen waarbij de ketel het lichaam vormt van een dierfiguur of mens en er een scharnierende ring

Afb. 2. Vonkenvangers in diverse vormen en materialen. Collectie en foto E. Korpershoek.

Afb. 3. Meerschuimen pijp met zilveren deksel. Collectie Orts- und Tabakpfeifenmuseum Ruhla, foto Bert van der Lingen.

Afb. 4. Porseleinen pijp in de vorm van een zittende man. Collectie Orts- und Tabakpfeifenmuseum Ruhla, foto Bert van der Lingen.

op de ketelrand is aangebracht met daarin, van hetzelfde materiaal als de ketel, het hoofd als deksel (afb. 4).

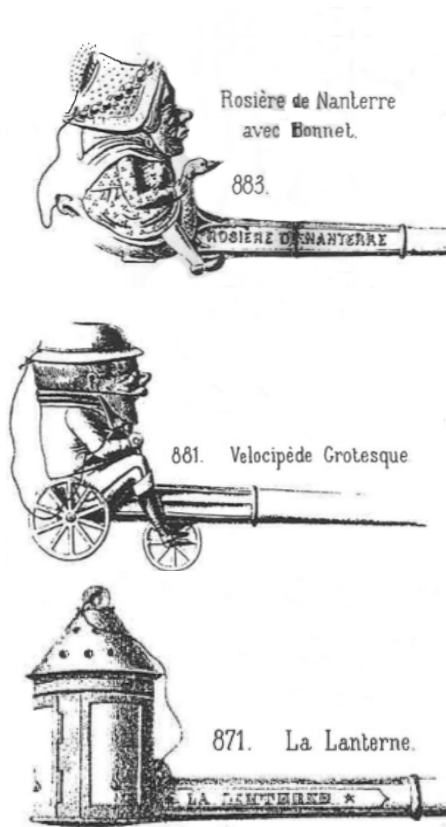
In een catalogus van de Slowaakse pijpenfabriek Karol Zachar³ zijn 69 pijpen afgebeeld, in de meeste gevallen met een metalen deksel met scharnier. De specialiteit van Zachar was de productie van kleipijpen. De deksels voor de pijpen werden door een metaalwarenfabriek vervaardigd. In de catalogus is een aparte reclame opgenomen van de leverancier van de deksels (afb. 5).

Pijpen van Gisclon en Fiolet met een deksel

De Franse fabrikanten van kleipijpen zagen ook de schoonheid in van de fraaie meerschuimen en porseleinen pijpen en speelden hier vanaf de eerste helft van de 19e eeuw op in door eveneens kleipijpen te voorzien van een deksel. Dit waren meestal deksels van pijpvaard die een onderdeel van het ontwerp vormden. De pijpvaard deksels werden vaak van een klein oogje voorzien net als de bijbehorende kop. Met een ijzerdraadje of ket-tinkje kon de deksel vastgemaakt worden aan de kop

Afb. 5. Catalogus Karol Zachar, circa 1920.

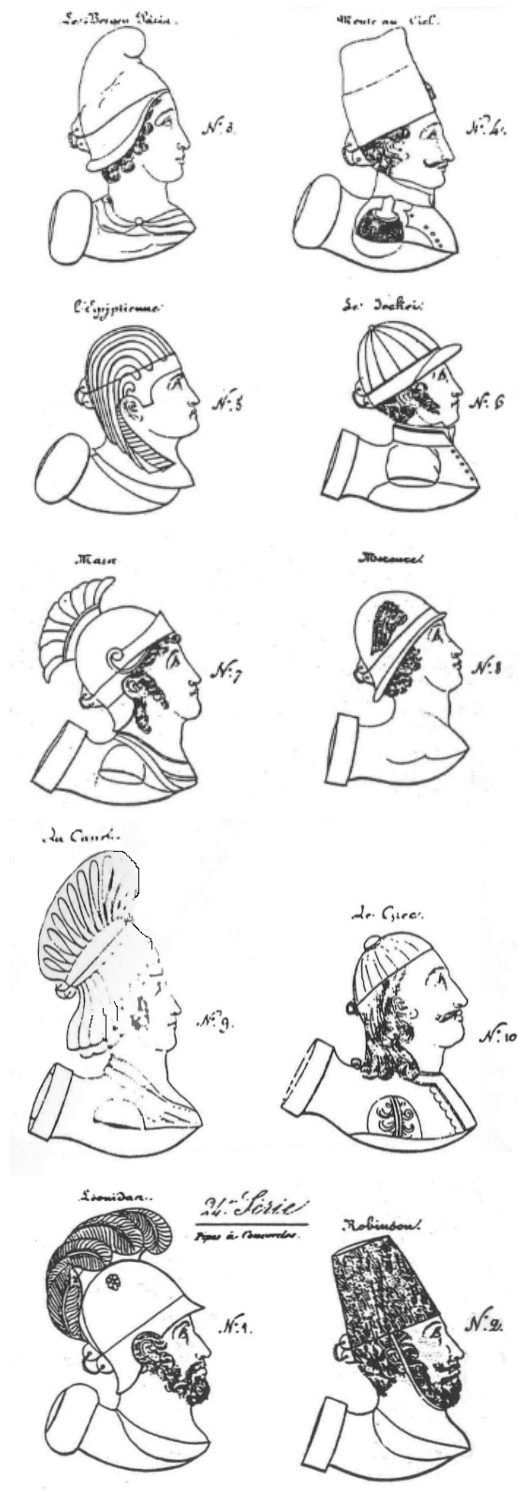
Afb. 6. Catalogus Gisclon, Lille, circa 1865.

en kon ernaast gehangen worden tijdens het stoppen of aansteken van de pijp (afb. 6).

In de catalogus van Gisclon⁴ uit het Noord-Franse Lille zijn drie steelpijpen afgebeeld die voorzien zijn van een deksel van klei. Het draadje waarmee de deksel verbonden is aan de ketel is eveneens afgebeeld. Het eerste model (cat. nr. 871) is een lantaarn met puntig deksel en de tweede (nr. 881) is een man op een vélocipède waarbij de deksel als een hoedje gevormd is. De derde pijp is gemaakt naar aanleiding van la Fête de la Rosière dat sinds 1818 in Nanterre op Pinksteren gevierd wordt. Bij dit feest wordt een meisje gekroond met een rozenkrans en door het stadje geleidt. De pijp steekt de draak met dit feest door een oude vrouw zittend op een gans af te beelden. Dit model is ook zonder deksel bekend en is in de catalogus tweemaal afgebeeld: als nr. 883 'avec bonnet' en nr. 885 'sans bonnet'. Op de honderden modellen in het assortiment van Gisclon zijn deze pijpen met deksel een uitzondering.

Fiolet had ook een aantal pijpen in het assortiment met een deksel van klei. Bij Gisclon waren het steelpijpen, bij Fiolet zagen we dat er naast een steelpijp (nr. 34 'Le Grec') een groep van 10 manchetpijpen opgenomen werd in de catalogus van rond 1850 en apart vermeld werd als 24e serie 'Pipes à couvercles' (afb. 7).

Deze pijpen met korte steel en manchete zijn gemodel-

Afb. 7. Pipes à couvercles, 24e serie nrs. 1-10, Fiolet, 1850.

leerd met het borstbeeld van mannen en vrouwen uit onder andere de Griekse mythologie en Egyptische of Romeinse figuren. Bij deze groep is in alle gevallen op fraaie wijze een hoofddekseel of helm van pijpvaard toegevoegd die een onderdeel van het ontwerp vormt. Aan de bovenrand van de ketel en aan de onderrand van de deksel is een oogje aangebracht en een metalen ringetje maakt het mogelijk het dekseltje naar achteren te klappen.

Afb. 8. Lepaulle. Gambier, cat. nr. 219. Datering 1835-1850. Collectie P. Severin, foto auteur.

Afb. 9. Lepaulle. Blanc-Garin, cat. nr. 213. Collectie G. Declef, foto auteur.

Pijpen van Gambier met een deksel

Ook Gambier voorzag enkele pijpen van een deksel van klei. Deze pijpen waren erg zeldzaam waaruit we kunnen concluderen dat ze geen grote populariteit genoten. Het bekendste voorbeeld van Gambier was de gezichtspijp Lepaulle, een manchetkop met vormnummer 219 die alleen in de catalogus van 1840 werd afgebeeld. Op deze fraaie pijp werd Francois Gabriël Lepaulle uitgebeeld, geboren in Versailles in 1804 en gestorven in Marne in 1886. Lepaulle was een student van Regnault, Vernet en Bertin. Hij studeerde schone kunsten in 1819 en debuteerde bij de Salon van 1824. Hij was een enorm pro-

Afb. 9a-b. Deksel van de Lepaulle pijp van Gambier, 1835-1850. Bodemvondst Givet. Collectie en foto's auteur.

Afb. 10. Vrouw met muts (naam en vormnummer onbekend). Gambier, 1830-1850. Hoogte 6 cm. Particuliere collectie Frankrijk.

Afb. 11. Buste Marianne.⁶

Afb. 12. Jonge man, mogelijk met Romeins uniform (naam en vormnummer onbekend). Gambier, 1830-1850. Hoogte 4,8 cm, steellengte 2 cm. Collectie en foto auteur.

Afb. 13. Militair (naam en vormnummer onbekend). Gambier, 1830-1850. Hoogte 4 cm, steellengte 1,5 cm. Collectie en foto auteur.

ductieve kunstenaar, onophoudelijk tentoonstellend bij de Salon, waar hij in 1831 een tweede klasse-medaille kreeg toegekend. Hij schilderde een Madonna met kind voor het ministerie van Binnenlandse zaken, en voerde onder andere werk uit voor de kapel van St. Vincent de Paul. Zijn schilderijen zijn aanwezig in talloze grote Franse collecties.

Ook concurrent Blanc-Garin uit Givet had Lepaulle in het assortiment. Het was op kleine details na een kopie van de Gambierpijp, echter minder fijn gedetailleerd. In beide gevallen werd het dekseltje van klei voorzien van vijf gaatjes waarbij aan het middelste gaatje een ijzerdraad was geknoopt dat verbonden werd aan het oogje van klei op de steel. De variant van Gambier had zowel aan de boven- als onderzijde van de steel een oogje, die van Blanc-Garin alleen aan de bovenzijde (afb. 8-9c). Het extra oogje bij de Gambier variant kon gebruikt worden om een touwtje aan te knopen en te verbinden aan de steel, om te voorkomen dat de kop van de steel viel. Normaal gesproken werd dit gedaan door een touwtje onder de manchet vast te knopen. Deze modellen werden gemaakt rond 1835-1850.

Naast Lepaulle komen we uit dezelfde periode pijpen tegen van Gambier die in dezelfde stijl gemaakt zijn als de eerder besproken pijpen van Fiolet uit de 24e serie. Hoeveel modellen Gambier in deze stijl had is niet bekend, ze staan niet afgebeeld in de bekende catalogi en zijn ook niet vermeld in de tot nu toe bekende 'nomenclatures'. Van de tot nu toe drie bekende modellen is de naam niet overgeleverd. Alle drie hebben het oude gestempelde JG-merk in reliëf op de steel dat voor 1840 werd gebruikt.⁵ Deze groep is vermoedelijk kort in productie geweest en gezien de zeldzaamheid en het ont-

breken van afbeeldingen in de catalogi zal het concept met een pijpvaardens deksel niet erg populair zijn geweest. De oorzaak hiervan kan zijn dat deze pijpen misschien niet handig waren in gebruik.

De pijp op afbeelding 10 toont het borstbeeld van een vrouw met een muts die op het achterhoofd doorloopt. Het ontwerp beeldt vermoedelijk Marianne uit met op het hoofd een Frygische muts of 'bonnet phrygien' (afb. 11). Helaas ontbreekt het dekseltje. Marianne is een nationaal symbool van Frankrijk.⁷ Ze draagt vaak een Frygische muts, in de Romeinse Republiek het herkenningsteken van een bevrijde slaaf. De pijp (afb. 10) heeft aan de achterzijde van de ketel een klein oogje van klei om het ijzerdraadje aan vast te maken waaraan het dekseltje verbonden kon worden. Een vormnummer is niet aanwezig, wel is aan de onderzijde van de steel het merk JG in reliëf gestempeld. De pijp is afkomstig uit een oude fabrieksvoorraad die in de jaren 40 van de 20e eeuw in kisten werd aangetroffen in de kelders van de Gambierfabriek in Givet. Op deze pijpen zijn vormnummers geschreven met potlood. Bij deze pijp is dat 334. Dit nummer is later, rond 1860-1870, gebruikt voor een manchetkop met Napoleon als afbeelding. Het model op de foto afbeelding 10 is vroeger. Dit valt af leiden uit het oude JG-stempel in reliëf dat stamt uit de periode 1830-1850. Helaas wordt in de nomenclatures en catalogi uit die periode geen melding gemaakt van model 334 waardoor de naam niet bekend is.⁸

De pijp op afbeelding 12 toont het borstbeeld van een jonge man met een vermoedelijk Romeins uniform met metalen schouderstukken. Op het hoofd met halflang golvend haar zien we een deel van een helm. Aan de achterzijde van de ketel bevindt zich een klein oogje van

Afb. 14. Boomstronk (naam en vormnummer onbekend). Gambier, 1830-1850. Hoogte 4,4 cm, steellengte 2,5 cm. Collectie en foto auteur.

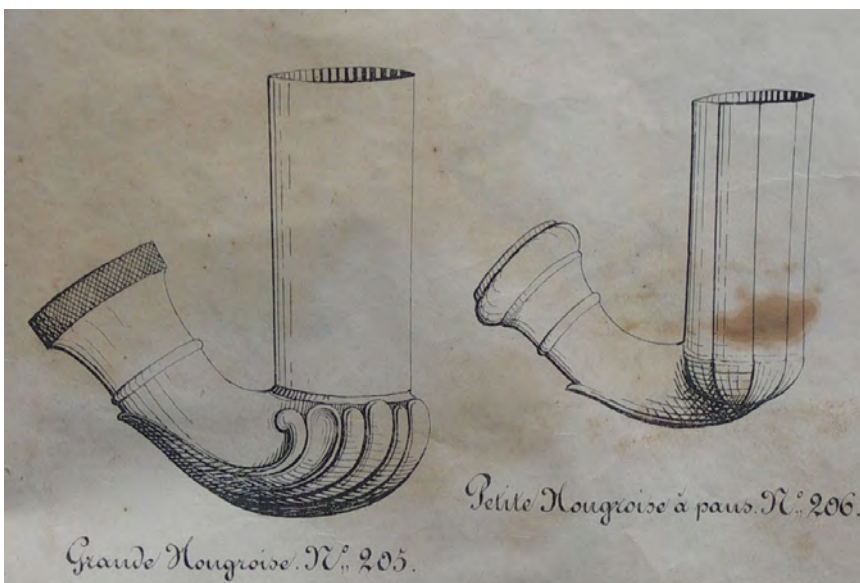
klei om een ijzerdraadje aan vast te maken waaraan het dekseltje verbonden kon worden. Ook deze pijp heeft geen vormnummer en is aan de zijkant van de steel gemerkt met JG in reliëf. De pijp dateert uit de periode 1830-1850.

De derde Gambierpijp van dit type is te zien op afbeelding 13. Deze pijp met een kleine ketel in zwarte klei toont het borstbeeld van een militair met op de schouders epauletten. Net als bij de andere twee voorbeelden is er aan de achterzijde van de ketel een klein oogje om het dekseltje via een ijzerdraad of kettinkje te verbinden. Ook deze kleine pijp heeft geen vormnummer en draagt

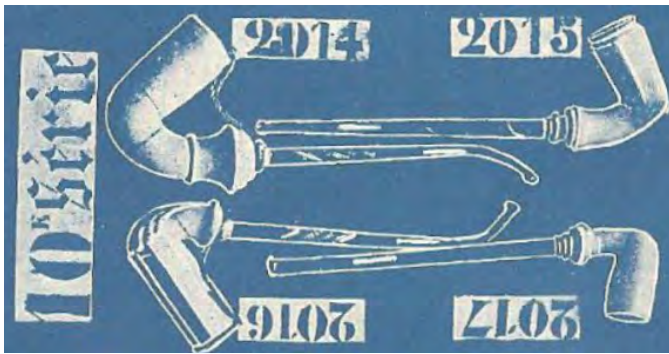
alleen het JG merk in reliëf op de steel.

Naast de gezichtspijpen met een deksel van klei is er een aantal pijpen bekend van Gambier dat geschikt is gemaakt om een metalen deksel op de ketelrand te klemmen. Deze hebben geen oogje van klei aan de ketel of steel maar alleen een gladde rand waarop de deksel vastgezet kan worden.

De pijp op afbeelding 14 betreft een zeldzaam model waarvan tot op heden alleen dit exemplaar bekend is. Deze heeft een cilindrische ketel in de vorm van een boomstronk en een vlakke onderkant. Over deze stronk

Afb. 15. 'Grande Hongroise' en 'Petite Hongroise à pans'. Catalogus Gambier, 1840. Collectie D. Higgins.

10 ^e SÉRIE	
2014	Tête très grande forme Hongroise avec couvercle en métal
2015	Tête moyenne - - -
2016	Tête grande - côtes plates -
2017	Tête moyenne -

Afb. 16 en 17. Hongroises nrs. 2014 – 2017. Gambier catalogus 1908. Collectie auteur.

lopen boomwortels en ranken met blaadjes en bloemen. Op de voorzijde van de ketel is een roos afgebeeld. De decoratie loopt door op de steel tot onder de gladde manchet. De bovenste drie millimeter van de ketel is versmald met een gladde rand om een dekseltje op te klemmen. Of dit een deksel van klei of metaal is geweest en of de pijp inclusief deksel verkocht werd is niet bekend. Helaas heeft ook dit model geen vormnummer. In tegenstelling tot de voorgaande pijpen is deze gemerkt met een ingedrukt JG-merkje onder de ketel en heeft een wat latere datering in de periode 1840-1860.

Gambier had rond 1840 een aantal modellen in het assortiment naar Hongaars model. Dit zijn pijpen met een hoge cilindrische ketel. In de catalogus van 1840 zien we in de 7e serie nummer 205 en 206 genaamd 'Grande Hongroise' en 'Petite Hongroise à pans'.⁹ Deze fraaie pijpen zijn echter niet van een deksel voorzien en hebben ook geen uitsparing om een deksel op te klemmen zoals we bijvoorbeeld bij de pijpen van de Slowaakse pijpenmaker Zachar gewend zijn.

Naast de manchetpijpen met hun lange cilindrische ketel naar Hongaarse modellen heeft Gambier meer pijpen met de benaming Hongroise in het assortiment gehad. In de oudste catalogus van Gambier komen we een groep steelpijpen in de 5e serie tegen met, in plaats van een bolle of ovale ketel, een schuingeplaatste cilindrische ketel.¹⁰ Deze serie modellen met de aanduiding Hongroise is er met verschillende ketelformaten en steellengtes. Dergelijke modellen bleven tot na 1900 in productie bij Gambier. In de catalogi van na 1875 werden nieuwe modellen met de benaming Hongroise toegevoegd met caoutchouc stelen.¹¹ Ook een zogenaamde 'Epine', een steelpijp met stekeldecoratie, werd met een cilindrische ketel als Hongroise verkocht (nr. 598, Hongroise Epine, fantaisie).¹² De hier genoemde modellen werden zonder deksel verkocht.

De klassieke Hongaarse modellen zoals er twee afgebeeld zijn in de catalogus van 1840 komen na 1900 met een iets andere vormgeving terug in het assortiment van Gambier. Een nieuwe serie van dergelijke modellen

Afb. 18. Tête très grande, forme Hongroise, nr. 2014. Hoogte ca 8 cm, steellengte 6 cm. Collectie en foto auteur.

Afb. 19. Tête moyenne, forme Hongroise, nr. 2015. Hoogte 5,5 cm, steellengte 3,5 cm. Collectie en foto auteur.

Afb. 20. Tête grande, forme côtes plates, nr. 2016. Hoogte 7,4 cm, steellengte 4 cm. Collectie en foto auteur.

zien we terug in de catalogus uit 1908.¹³ Deze catalogus toont in een nieuwe stijl (met Art Nouveau omlijsting) de belangrijkste modellen van Gambier. Mooi detail is dat gezichtspijpen in deze catalogus met emaille worden afgebeeld. Het gaat hierbij om de nummers 2014 tot en met 2017 uit de 10e serie 'Tête forme Hongroise'. Bij de toelichting staat vermeld: 'avec couvercle en metal' (met metalen deksel).

De 'Tête très grande, forme Hongroise' (afb. 18) is de grootste uit deze serie met een ketelhoogte van bijna 8 cm en een zware steel van 6 cm. Hij werd verkocht in witte, rode en zwarte klei en tevens gecalcineerd. De cilindrische gladde ketel heeft een gladde uitsparing aan de bovenrand waar een metalen deksel op geklemd kan worden. Op de steel met een gladde ring staat in reliëf de naam GAMBIER A PARIS en het vormnummer 2014. De steel eindigt met een zwaar manchet.

De 'Tête moyenne, forme Hongroise' (afb. 19) is qua formaat de middelste uit deze serie met een ketelhoogte van 5,5 cm en een steel van 3,5 cm. Hij werd verkocht in witte, rode en zwarte klei en tevens gecalcineerd. De cilindrische ketel heeft zes vlakken die naar de bovenkant uitlopen. Aan de bovenrand bevindt zich een gladde uitsparing waar een metalen deksel op geklemd kan worden. De steelaanzet loopt uit in een scherpe punt onder de ketel. Op de steel in reliëf de naam GAMBIER A PARIS en het vormnummer 2015. De steel eindigt met een geribbelde manchet.

De pijp op afbeelding 20 met de benaming 'Tête grande,

Afb. 21. Tête moyenne, nr. 2017. Hoogte 5 cm, steellengte 3,5 cm. Particuliere collectie, Frankrijk, foto auteur.

forme côtes plates' heeft een ketelhoogte van 7,4 cm en een steel van 4 cm. Hij werd verkocht in witte, rode en zwarte klei en tevens gecalcineerd. De cilindrische ketel is verdeeld in zes gladde vlakken die tot de bovenkant lopen. Aan de bovenrand is in uitzondering op de overige modellen uit deze serie geen gladde uitsparing aangebracht voor de deksel omdat die vastgeklemd kon worden op de zeskantige ketel. Onder de ketel zijn zeven lobben aangebracht welke doorlopen langs de onderkant van de steel. Op de steel in reliëf de naam GAMBIER A PARIS en het vormnummer 2016. De steel eindigt met een glad manchet.

De pijp met de benaming 'Tête moyenne' (afb. 21) is de kleinste uit deze serie met een ketelhoogte van 5 cm en een steel van 3,5 cm. Hij werd verkocht in witte, rode en zwarte klei en tevens gecalcineerd. De cilindrische gladde ketel heeft langs de bovenrand een gladde uitsparing om de deksel op te klemmen. Op de gladde steel staat in reliëf de naam GAMBIER A PARIS en het vormnummer 2017. De steel eindigt met een geribbd manchet.

Tot zover zijn dit de pijpen van Gambier die mij bekend zijn met een voorziening voor een deksel van klei of metaal. Gambier heeft gedurende ruim een eeuw altijd een kleinschalig assortiment aan pijpen geproduceerd met een deksel of pijpen die geschikt waren om een deksel op te klemmen. Hiermee kon aan de vraag voldaan worden van rokers die kleipijpen met deksels prefereerden boven een alternatief van hout, porselein of meerschium. Vooral de pijpen uit de eerste heft van

de 19e eeuw zijn erg schaars. Het is te hopen dat er ooit meer bekend wordt over de omvang van deze interessante groep pijpen waarvan nu slechts enkele voorbeelden bekend zijn. Ook bij de andere Franse fabrikanten van kleipijpen is het assortiment klein, wat blijkt uit de voorbeelden die bekend zijn in verzamelingen en catalogi.

Noten:

- 1 <http://www.pijpenkabinet.nl/Pijpenkabinet/Z%20deksels.html>
- 2 <https://metaaldetectievlaanderen.wordpress.com/2017/10/19/vonkenvanger/>
- 3 <https://www.tabakspijp.nl/archief/archief-catalogi-fabrikanten/overig/>
- 4 <https://www.tabakspijp.nl/archief/archief-catalogi-fabrikanten/frankrijk/>
- 5 Na 1840 wordt het JG-merkje ingedrukt in de klei en vormt dan geen reliëf meer.
- 6 <http://www.liberaldictionary.com/marianne/>
- 7 ‘Ze bekleedt een ereplaats in stadhuizen en rechtbanken. Ze symboliseert de ‘Triomf van de Republiek’, de Vrijheid en de Rede, en is als zodanig een verschijningsvorm van de vrijheidsgodin. Een groot beeld staat op de Place de la Nation in Parijs’ (Bron: Wikipedia).
- 8 In de catalogi van Gambier zijn veel vormnummers niet afgebeeld of omschreven in de nomenclatures.
- 9 Fabrique de pipes de terre Givet Hasslauer & L. Fiolet Successeurs de Gambier. Catalogus 1840. Collectie D. Higgins (zie <http://www.gambierpipes.com/catalogi/>).
- 10 Catalogus Hasslauer & L. Fiolet, 1840.
- 11 Catalogus 1894 Vve Hasslauer de Champeaux & Quentin successeurs, blz. 122 en 126.
- 12 Catalogus 1879 Vve Hasslauer & de Champeaux, blz. 44.
- 13 Catalogus 1908 Société anonyme de la fabrique Gambier.

Literatuur:

- Fabrique de pipes de terre Givet Hasslauer & L. Fiolet Successeurs de Gambier*. Catalogus 1840.
- Vve Hasslauer & de Champeaux Catalogus successeurs*. Catalogus 1879.
- Vve Hasslauer de Champeaux & Quentin successeurs*. Catalogus 1894.
- Société anonyme de la fabrique Gambier*. Catalogus 1908.
- Gisclon Manufacture de pipes de terre a Lille (Nord)*. Catalogus 1875.
- Fabrique de pipes de Mr. L. Fiolet à St. Omer*. Catalogus 1850.
- Musterbuch Der ersten K. u. K. Priv. Tonpfeifen-fabrik in Selmezbánya*. Catalogus 1920-1940.

De Gambier catalogus uit 1840 bevindt zich in de collectie van David Higgins. Overige in dit artikel gebruikte catalogi zijn te vinden op de websites van de auteur en de PKN, Stichting voor Onderzoek Historische Tabakspijpen:

www.gambierpipes.com/catalogi

www.tabakspijp.nl/archief/archief-catalogi-fabrikanten

English summaries

Van Alkmaarder Vaart naar Rijksmuseum. Een presentatiepijp uit 1661 opnieuw boven water / From Alkmaarder Vaart to National Museum. A presentation pipe from 1661 reappeared

Bert van der Lingen

In Gouda Museum an interesting archaeological drawing of a large-format 17th century pipe in its actual size is kept. The pipe, dated 1661 in Roman numerals, was found in or around the city of Alkmaar in 1821 during the construction of the North Holland Canal. The drawing was probably made not long after the pipe was found. The fact that a drawing of this pipe was made suggests that it was considered an exceptional object. The whereabouts of the pipe on the drawing was always unknown, but recently it was found in the collection of the Rijksmuseum in Amsterdam. The pipe was probably transferred in 1875 from the National Museum of Antiquities in Leiden to the Rijksmuseum. For the first time since the pipe 'disappeared', the drawing and the pipe can be presented together again. This reveals the drawing to be in slightly less detail than originally thought.

Een vroeg zeventiende eeuwse presentatiepijp met gestempelde bloemmotieven / An early seventeenth century presentation pipe with stamped floral motifs

Bert van der Lingen

A rare and large, early seventeenth century pipe fragment was discovered as a stray find in Amsterdam. The bowl has a remaining length of 6 centimeters but was originally longer. The pipe is not made in a mould but seems to be completely shaped by hand. The bowl form is based on a pipe from the period 1600-1630 and although the bowl looks very voluminous, the amount of tobacco in the pipe is the same as that of a standard pipe from that period. During the production process, the rear was slightly flattened in the middle (Fig. 7). This was most likely done to allow the pipe to rest whilst smoking

Een pijpje roken in het mooiste kamp ter wereld. De kleipijpen van het Camp d'Utrecht, Austerlitz (gemeente Zeist), 1804-1808 / Smoking a pipe in the most beautiful camp in the world. The clay pipes of the Camp d'Utrecht, Austerlitz (municipality of Zeist), 1804-1808

Jos Bazelmans en Michiel Purmer

Auguste de Marmont, called it 'The most beautiful camp in the world', the army camp that he had established in 1804 near the current village of Austerlitz. An estimated 18,000 soldiers camped there during the summers of 1804 and 1805. Marmont had been appointed by Napoleon as commander of the combined

French-Batavian forces in the Republic. He became one of the most powerful men in the Batavian Republic and he could more or less dictate the actions of the Batavian government. A small part of the camp was recently excavated. The excavations were carried out in the years 2017-2019. During the various excavation campaigns, many hundreds of fragments of clay pipes were found, including many stem fragments. In this article only the 328 clay pipe bowls with a heel are discussed

Twee vondstgroepen van kleipijpen uit Middelburg / Two groups of clay pipes from Middelburg

Bert van der Lingen

Little is known about the pipe industry in the province of Zeeland and the tobacco pipes that were sent elsewhere from the Netherlands to this province for use and trade. This article deals with two small groups of 17th century clay pipes that are found in the city of Middelburg. Although these pipes have not been found in an archaeological context, it is worthwhile to report briefly on the models, qualities and marks, due to the scarce information on this part of The Netherlands. The majority of the marked pipes consists of well-known models from Gouda and Gorinchem in the province of South Holland. A small number of pipes come from Bergen op Zoom in the province of North Brabant and a few pipes appear to be from Rotterdam and Leiden (South Holland). In Zeeland, pipes with large-sized bowls are also regularly found and seem to be intended specifically for the Zeeland market. Remarkably, these pipes were not found in the two groups discussed here.

Een maçonnieke sigarenpijp uit de 18e eeuw / A Masonic cigar pipe from the 18th century

Bert van der Lingen en Ruud Stam

Recently a very rare tubular cigar pipe from the second half of the 18th century was discovered in an old English collection. So far only seven other pipes with this form have been described and all of them have a similar maker's mark - the crowned 73 made by Gouda pipe maker Arij van Houten or his son Andries. The Van Houtens worked in the years 1745-1802. Smoking cigars occurred only rarely in The Netherlands in this period but increased rapidly in the 19th century. The pipe is decorated with symbols of freemasonry on the side where the cigar was inserted. Unfortunately, the pipe is not marked. It appears that the pipe mould originally had a different decoration or even a maker's mark which at a certain moment was changed. Possibly it came from an old freemasonry lodge and has been preserved there for centuries.

Een bijzondere groep pijpen. Meer vragen dan antwoorden / A special group of pipes. More questions than answers

Ruud Stam

This article describes a small group of unmarked, complete figural clay pipes from an unknown production centre and similar pipes from stray finds in Gouda. The pipes are dated 1880-1900. The complete pipes have certain things in common that might indicate they are from the same manufacturer or from the same production area. One group has a red painted band around the stem and another group has a black band. Another peculiarity is that some of the mouthpieces are cut diagonally while others are cut straight. The provenance of some of these pipes is questionable. Although they first appear to be from France or Belgium it is very well possible that they were made in Gouda in pipe moulds that originated in France or Belgium. Another possibility is that they originate from the Trumm-Bergmans company in Weert.

Les Fleurs animées, een pijp met een verhaal / Les Fleurs animées, a pipe with a story

Arthur van Esveld

'Les Fleurs animées' is a Gambier pipe with three standing female figures wearing flowers in their clothes and hair. Between these figures we see a butterfly and a dragonfly. At the underside a frog and a large beetle are depicted. The name of this pipe refers to a book (from 1847) by the French caricaturist Jean Ignace Isidore Gérard Grandville which contains beautiful, colored prints of, among others, female figures that are half human, half flower. The stories and poems, written by Alphonse Karr en Taxile Delord, describes the personifications of flowers as residents of the Palace of the Flower Fairies. This pipe is only mentioned in the inventory list from 1858 of the Paris Gambier exhibition and does not appear in catalogs or accompanying nomenclatures. The interest in this pipe with representations from the book apparently soon disappeared, despite the beautiful and appealing design with six colors of enamel.

Franse kleipijpen met vonkenvangers en deksels / French clay pipes with spark catchers and lids

Arthur van Esveld

Over the centuries, pipes have been fitted with a lid. The main function of this was to prevent glowing tobacco particles from falling out of the pipe while smoking. Most spark catchers are made from braided copper or iron wire. In some European countries we also see the use of beautiful silver lids on porcelain

and meerschaum pipes. In the first half of the 19th century the French clay pipe manufacturers responded to these refinements by providing clay pipes with a lid. These were usually made from pipe clay and formed part of the design. These lids were often provided with a small hole. The lid could be attached to the pipe bowl with an iron wire or chain. Examples are given from the companies of Gisclon, Fiolet, Blanc-Garin and Gambier.

Kleipijpen van Jacob Arijsz. Danens en het Tabakscollege van koning Frederik Willem I van Pruisen in kasteel Königs Wusterhausen / Clay pipes from Jacob Arijsz. Danens and the Tobacco College of King Frederick William I of Prussia in the Königs Wusterhausen castle.

Bert van der Lingen

In the castle Königs Wusterhausen, circa 35 kilometers south of Berlin in the German state of Brandenburg, a small number of finds are exhibited in a display case and include more than twenty fragments of clay pipes. The castle was owned by Frederick William I, King of Prussia and Elector of Brandenburg (1713-1740). He used the castle from August until November as a base for hunting and as a residence. In the evenings he held his famous Tobacco College (Tabakskollegium) where serious political discussion was conducted alongside coarse joke telling, alcohol consumption, and the smoking of tobacco. After the death of Frederick William I in 1740, the castle lost its national importance and was subsequently little visited. The clay pipes have a form that can be dated in the period 1730-1740 and are marked with the Windmill, the mark of Gouda pipe maker Jacob Arijsz Danens (1722-1759). Since there is no coat of Arms of the city of Gouda the pipes are most likely made in or before 1739.

Frederik de Grote (Frederik II) van Pruisen en zijn invoerbepalingen op Hollandse pijpen en een bijzondere pijp met zijn portret / Frederick the Great (Frederick II) of Prussia, his import restrictions on Dutch pipes and a special pipe with his portrait

Ruud Stam

Frederick the Great (1712-1786) was the most famous king of the Hohenzollern family. He was king in East Prussia from 1740, Elector of Prussia and then, from 1772, King of all Prussia. Thanks to the economic and military reforms of his father, Frederick William I, he managed to transform Brandenburg-Prussia into a major European power. Unlike his father and grandfather (Frederick I) who were great lovers of the Dutch pipe, he was a great admirer of snuff. Frederick the Great had a major influence on the export of Gouda pipes. As early as 1742, mercantilist

measures were prepared in Prussia to protect their own pipe industry. In 1754 the pipe factory in Berlin was exempt from tolls and from taxes for the clay. In Silesia the Lubliniec factory was given a monopoly for 20 years and in the same year an import duty of 2.5 florins per gross was introduced. In 1756 an import ban was introduced for the five middle provinces (Kurmark, Magdeburg, Halberstadt, Neumark and Pomerania and Silesia. These bans remained in force until the 19th century. A portrait pipe of Frederick the great was made by the French Dutel firm. The pipe was designed by the French sculptor Robert Osmond.

Bordollo pijpen met spreuken en verwijzingen voor de Nederlandse markt / Bordollo pipes with sayings and proverbs for the Dutch market

Jan van Oostveen and Ruud Stam

Slip cast pipes of Bordollo were already being imported into the Netherlands in large numbers in the last quarter of the 19th century, at a time when Dutch pipe makers produced only moulded pipes. Bordollo made, amongst others, pipes with pictures accompanied with sayings and proverbs that were clearly made for the Dutch market. These pipes form only a small output of the whole production of Bordollo. Most of the pipes in this group have a printed decor in black and white. The subjects of the images are very different. There are pipes with proverbs, pipes with scenes from daily life, monuments and other representations that were popular in the Netherlands. It has been possible to trace the original imagery on which some of the pipes have been based. Remarkably, these pipes were made in Germany with Dutch texts and Dutch representations. On some pipes there are visible errors in the texts.

Weckmänner / Weckmänner

Ruud Stam

They are usually called Weckmänner - bread figures with a fired pipe, which are for sale in Germany in the period from Saint Martin (11 November) to Saint Nicholas (5 December). The origin of this practice is unknown as is when the tradition of adorning the Weckmänner with a pipe first occurred but it was probably as early as the 19th century. In the early 20th century, after the First World War, the production of clay pipes declined dramatically and pipe makers looked for other products to continue their business. They began to produce children's toys, shooting gallery figures, money boxes and pipes for the Weckmänner. In the 20th and 21st centuries, these pipes became a much sought after product. All these pipes are made in the Westerwald and are usually called Nicolauspfeifen.

Tweede aanvulling op ‘Miniatuur pijpenrekjes van aardewerk uit de 20e eeuw’ / Second addition to “Miniature earthenware pipe racks from the 20th-century”

Ruud Stam

Articles about miniature pipe racks appeared in the PKN yearbooks 2016 and 2017. The aim of these articles was to present a comprehensive overview about the known pipe racks. Recently some previously unknown pipe racks have been found and it has been decided to write this supplement. This is especially because two miniature pipe racks from ‘De Porceleyne Fles’ in Delft have been found, the oldest of which can be dated 27 years earlier than the racks made in Gouda or described in the earlier articles. These racks were made in 1891 and 1902. The history of the miniature, pottery pipe racks apparently did not start in Gouda at Ivora, but in Delft. These racks had no souvenir function at that time and were designed as a decorative curiosity.

De gildekist van het Goudse pijpenmakersgilde (1773) / The chest of the Gouda pipe makers guild (1773)

Bert van der Lingen

In the Gouda Museum a painted oak chest of the Gouda pipe maker’s guild is kept. Originally the box stood in the guild room of the ‘Herthuys’ an inn on the Market in Gouda where the board of the pipe maker’s guild held their meetings. Guild papers, accounts and guild letters were kept in it. In the same room hung a wooden board with all the pipe makers’ marks that were in use at that time. The painting dates from 1773 but the chest may be older, since it was most likely painted over during important changes of management. At the front is a painting of the crowned coat of arms of Gouda with two climbing lions and there are three ‘coats of arms’ resembling tools that were used in the pipe makers workshop on either side, accompanied by the names of pipe makers / guild members. The tools on the guild chest are the oldest known paintings of pipe makers tools. They have not been described before. With the exception of the crossed pipes, only finishing tools are shown.

Botters en afwerksetjes van tremsters / Bottering tools and finishing sets

Bert van der Lingen

A bottering tool is a turned object usually made of wood or bone that was used to shape and smoothly finish the rim of a pipe bowl after it came from the pipe mould and had been trimmed. These small tools are usually disc shaped, with a groove to form the rim. They were made in different sizes to fit the size of the bowl and the thicknesses of the rim. The bottering tools presented in this article

are attached to a pipe (fragment) with a string. They hung in the pipe makers workshop and the sets were assembled to ensure that the correct bottering tool was always used with the correct pipe model. Some of the pipes are baked but most are of unbaked clay.

Een uit vroom hout gesneden tabakspot / A tobacco jar carved from sacred wood

Ruud Stam

A tobacco jar made from the wood of a pulpit is very unusual. In 1867 it was decided to demolish and rebuild the church in Farmsum, a small town close to Delfzijl in the norther province of Groningen. The organ, baptismal font, furniture and wall panelling of the old church were removed. The baptismal font and the organ have been replaced in the new church and the wall panelling, in rococo style, has been placed in the church of Opwierde, where it still is. The pulpit, on the other hand, has not been preserved and was demolished in 1867. No images are known of this pulpit. From the inscriptions on the inside of the lid of the tobacco jar we now know that the pulpit was built circa 1640, presumably in the Dutch Baroque style.

